

Στυλιανού: Σπινόζα

Άρης Στυλιανού: *Ο Σπινόζα και η Δημοκρατία*. Αθήνα: Πόλις 2016, 214 σ., 15 €.

Κρίνει ο Κωνσταντίνος Λαπαρίδης (Υπ. Δρ Φιλοσοφίας ΑΠΘ)

laparidaros14@yahoo.gr

Το σύγγραμμα *Ο Σπινόζα και η δημοκρατία* αποτελεί μια εξαιρετική ερευνητική προσέγγιση η οποία στοχεύει στο να αναδείξει το εξής: Ότι η οντολογία, η γνωσιολογία και η μεταφυσική του Σπινόζα (αυτά για τα οποία είναι ευρέως γνωστός), είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την πολιτική-δημοκρατική του φιλοσοφική θεωρία. Με άλλα λόγια η πολιτική του θεωρία είναι μια οντολογία του υποκειμένου, διερευνώντας τη φύση του ως προς τη δυνατότητα της ατομικότητας να προσεγγίσει το κοινό στοιχείο. Η "δύναμη" του κάθε υποκειμένου που στρέφεται στον συλλογικό σκοπό, είναι αυτή που δίνει ταυτότητα στο υποκείμενο και την ίδια στιγμή προσφέρει την επιθυμητή απολυτότητα του κράτους. Πρόκειται για μια συμβατότητα ανάμεσα στην αλήθεια και τους νόμους της φύσης που αφορούν το υποκείμενο, ως προς τη λειτουργικότητα του επιδιωκόμενου αποτελέσματος· που όταν στηριχθούμε σε αυτούς προκύπτει το πιο ασφαλές και δημιουργικό κράτος. Η προβληματική βρίσκεται ανάμεσα στην αναγκαιότητα ενός απόλυτου κράτους, που μπορεί και ελέγχει για να έχει την ισχύ του, ως προς την ελευθερία που παρέχει στο υποκείμενο χωρίς αυτή να στρέφεται εναντίον του κράτους.

Για να μπορεί ένα κράτος να διασφαλίζει την ασφάλεια και την οργάνωση γενικότερα, χρειάζεται να επιβάλλει κανόνες και να είναι αυστηρό. Σε πρώτη φάση αυτό σημαίνει περιορισμό της ελευθερίας των πολιτών. Όταν το πολίτευμα είναι μοναρχικό ή τυραννικό, επιτυγχάνεται η ισχύς του κράτους μέσω του φόβου της καταπίεσης, για μια λειτουργικότητα που εξυπηρετεί μόνο έναν ή λίγους. Αυτό σημαίνει ότι η ελευθερία της έκφρασης του κάθε πολίτη, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της φύσης του, πρέπει να μην εκδηλωθεί· ώστε να εξυπηρετηθούν κάποιοι λίγοι που θα εκφράζουν τις απόψεις τους χρησιμοποιώντας την ισχύ του κράτους για την ίδια την εφαρμογή της εξουσίας. Τα πολιτεύματα αυτά κατέρρευσαν, διότι προσπάθησαν να επιβληθούν στην ελεύθερη έκφραση, με συνέπεια να προκληθεί αντίδραση αλλά και ανασφάλεια και δυστυχία στο σύνολο των πολιτών για τα συμφέροντα των λίγων. Από την άλλη πλευρά η ελευθερία της έκφρασης, παρατηρεί ο Σπινόζα, αποτελεί φυσική αναγκαιότητα του υποκειμένου, η οποία σε καμία περίπτωση δεν αντιβαίνει στην κανονιστική λειτουργία του κράτους. Αυτό βέβαια με την προϋπόθεση ότι το κάθε υποκείμενο θα εκφράζεται όχι με κριτήριο το ατομικό συμφέρον ή τα πάθη του, αλλά η ατομική δύναμή του θα έχει συλλογική απόβλεψη.

Είναι πολύ χαρακτηριστικά ορισμένα αποσπάσματα στα οποία το κράτος και η δημοκρατία ορίζονται ως το δίκαιο της δύναμης του πλήθους. Υπό αυτή την έννοια η δημοκρατία είναι κάτι πολύ περισσότερο από πολίτευμα. Αποτελεί ένα είδος λογικής αναγκαιότητας για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, που σε τελική ανάλυση αποτελεί τη μόνη προϋπόθεση για να ικανοποιηθούν τα δύο ζητούμενα. Η ελευθερία της έκφρασης των πολιτών και άρα η εκδήλωση της φύσης τους, και από την άλλη υλοποιούνται οι προϋποθέσεις του κράτους που είναι η κανονικότητά του και οι υπηρεσίες που μπορεί να προσφέρει. Αυτή η εμπιστοσύνη στην οντολογία του υποκειμένου αποκαλύπτει αναλογικά και τη διαμόρφωση της δομής του κράτους, το οποίο μετατρέπεται σε ένα συλλογικό υποκείμενο με ταυτότητα. Το ζητούμενο είναι ότι η δημοκρατία δεν αποτελεί απλώς τον πιο συμφέροντα τρόπο συσχέτισης πολιτών και κράτους, όπου και οι δύο πλευρές ωφελούνται το μέγιστο. Τα βασικότερο είναι ότι η δημοκρατία εκφράζει δομικούς συσχετισμούς που προέρχονται από τη φύση των πραγμάτων και εν προκειμένω τη φύση του υποκειμένου. Αυτό είναι που της προσδίδει οντολογικό περιεχόμενο και την ίδια στιγμή αίρει τη φαινομενική αντίθεση ανάμεσα στην ελευθερία του πολίτη και την επιβολή της τάξης από το κράτος. Τουναντίον, η εποικοδομητική συλλογική δύναμη του υποκειμένου ενισχύει το κράτος, χάρη στη δικαιοσύνη που διοχετεύεται με συνέπεια στην εύρυθμη λειτουργία του.

Η μεγάλη διαφορά της δημοκρατίας από τα άλλα πολιτεύματα είναι ακριβώς η ανάδειξη εσωτερικών σχέσεων, αλλά και μιας πορείας από το άδηλο υποκείμενο στην ταυτότητα του κράτους και από εκεί στην απόκτηση ταυτότητας του υποκειμένου. Η σύσταση του υποκειμένου μέσα από τη διαμόρφωση του κράτους. Αυτή είναι και η έννοια της διατομικότητας, η οποία στην ουσία μέσα από τις σχέσεις τελικά κατασκευάζει το υποκείμενο. Προηγείται δηλαδή το καθολικό στοιχείο και το υποκείμενο αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα από τη διαλεκτική της δημοκρατίας. Τον πιο καθοριστικό παράγοντα σε αυτήν τη διαδικασία διαδραματίζει η έννοια της δύναμης, που παραπέμπει στη φύση του υποκειμένου. Η έννοια της δύναμης εδώ αναφέρεται στην τάση του υποκειμένου να εκφραστεί, όπου όσο πιο ικανό και ποιοτικό είναι θα προσφέρει απόψεις που θα ενισχύσουν τον συλλογικό χαρακτήρα της κοινωνίας. Η έννοια της δύναμης εδώ έχει ένα αξιοκρατικό περιεχόμενο που τελικά συνεισφέρει στην αύξηση του δικαίου και της ασφάλειας. Η δύναμη αυτή τελικά μεταβιβάζεται στο ίδιο το κράτος, λόγω της εσωτερικής διαλεκτικής που τελικά προσφέρει μια αξιακή απολυτότητα. Αντίθετα στα ολιγαρχικά καθεστώτα η εφαρμογή της εξουσίας δεν χαρακτηρίζεται από τη δύναμη, αλλά από την ισχύ. Η ισχύς δεν έχει οντολογικό χαρακτήρα και στην ουσία εκφράζει ασθενείς επιφανειακές μορφές κυριαρχίας.

Εκείνο που έχει μεγάλη σημασία είναι η ταύτιση του δικαίου με τη δύναμη, μια δύναμη που είναι η ίδια η δύναμη του Θεού ή της φύσης. Το παρακάτω απόσπασμα είναι πολύ χαρακτηριστικό.

Κατά συνέπεια, εφόσον το δίκαιο της φύσης απλώνεται σε όλα τα πράγματα και το δίκαιο αυτό δεν είναι τίποτε άλλο από την ίδια τη δύναμη της φύσης, στο μέτρο

που η φύση θεωρείται απολύτως ελεύθερη, έπεται ότι το κάθε φυσικό πράγμα έχει εκ φύσεως τόσο δίκαιο, όση έχει και δύναμη να υπάρχει και να ενεργεί. Διότι η δύναμη του κάθε φυσικού πράγματος, χάρη στην οποία αυτό υπάρχει και ενεργεί, δεν είναι τίποτε άλλο από την ίδια τη δύναμη του Θεού ή της φύσης, δύναμη η οποία είναι απολύτως ελεύθερη. (σ. 58)

Πρόκειται για ένα φυσικό δίκαιο και δεν έχει καμία σχέση με το δίκαιο του ισχυρότερου. Είναι μία δύναμη που αποτελεί αντικειμενικά μετρήσιμο ποσό το οποίο χαρακτηρίζει την ουσία κάθε πράγματος. Αφού ορίστηκε το δίκαιο, το οποίο συνδέεται με το πλήθος, μπορεί τώρα ο Σπινόζα να περάσει στον ορισμό του κράτους, που τον δίνει στο δεύτερο κεφάλαιο της *Πολιτικής πραγματείας*: «Το δίκαιο που ορίζεται από τη δύναμη του πλήθους συνηθίζουμε να το αποκαλούμε κράτος». Και λίγο παρακάτω: «το δίκαιο του πολιτικού σώματος ορίζεται από την κοινή δύναμη του πλήθους» (σ. 93).

Επομένως εντοπίζεται το πιο αξιόπιστο κριτήριο ως σταθερά, στο οποίο οικοδομείται η έννοια του κράτους. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται ένα συλλογικό υποκείμενο και παράγεται έτσι το κράτος ή η εξουσία. Η κοινή δύναμη μετασχηματίζεται σε κοινό δίκαιο, δημιουργώντας εν συνεχεία την κυρίαρχη κρατική εξουσία. Συμπερασματικά, η συσχέτιση της δημοκρατίας με τη φύση και την ελευθερία είναι αυτό που της προσδίδει τον οντολογικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και η έννοια της καθολικότητας από το συλλογικό υποκείμενο, προσφέρει μια καθολικότητα ως φορέα αλήθειας. Οπότε, βρίσκει περιεχόμενο και το δίκαιο.

Μια ακόμα πολύ καίρια παράμετρος σε κάθε πολίτευμα, είναι οι κανόνες και η κανονιστικότητα. Έχει πολύ μεγάλη σημασία ότι στο δημοκρατικό πολίτευμα η έννοια του κανόνα επαναπροσδιορίζεται με τον ίδιο τρόπο που ορίζεται το υποκείμενο και την ίδια στιγμή παραπέμπει στην φύση των πραγμάτων. Η λογική και η δομή των κανόνων αποτελούν περισσότερο μέρος της σύγχρονης ανάλυσης του δημοκρατικού θεσμού από τον Φουκώ σε αυτό το βιβλίο. Το σημαντικό όμως είναι ότι η πρόσληψη των κανόνων από τον Φουκώ, είναι οργανικά συνδεδεμένη με την υποστασιοποίηση του σπινοζικού υποκειμένου εντός της δημοκρατίας. Ό,τι συνέβη και με τη διατομικότητα. Στα ολιγαρχικά πολιτεύματα οι κανόνες είναι συνυφασμένοι με τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και γενικά έχουν αρνητικό πρόσημο. Στο δημοκρατικό πολίτευμα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η έννοια και το περιεχόμενο του κανόνα στη δημοκρατία δεν μπορεί να οριστεί από πριν ως μια διακήρυξη του εαυτού του. Αλλά, οι ίδιοι οι κανόνες θα προκύψουν μέσα από τη δράση των αρχικών κανόνων. Με άλλα λόγια τα παραγόμενα αποτελέσματα μέσω της δράσης των αρχικών κανόνων θα ορίσουν την κανονιστική λειτουργία. Η δράση του κανόνα δεν συναντά ένα πεδίο πραγματικότητας που θα προϋπήρχε της παρέμβασής του. Τα λόγια του Μασερέ είναι πολύ χαρακτηριστικά: «Ο κανόνας διαμορφώνει την κανονιστική λειτουργία του μόνο στον βαθμό που την ασκεί, μέσω μιας άσκησης που έχει τον κανόνα τόσο ως υποκείμενο όσο και ως αντικείμενο» (σ. 150).

Εκείνο που έχει μεγάλη σημασία είναι ότι οι κανόνες αναδεικνύονται μέσω της δράσης τους, που σημαίνει ότι το νόημά τους δεν λαμβάνεται από κάποια άλλη εξουσία, αλλά

μόνο από τις σχέσεις στο πεδίο εφαρμογής τους. Με αυτόν τον τρόπο το οντολογικό υπόβαθρο του κανόνα διέπεται από μια φυσική αναγκαιότητα όμοια με τη λειτουργία των νόμων της φύσης, με συνέπεια αυτός ο εσωτερικός συσχετισμός να χαρακτηρίζεται από θετικότητα. Το πλαίσιο κανόνων δηλαδή όχι μόνο δεν είναι περιοριστικό, αλλά αντίθετα δίνει ταυτότητα και υπόσταση σε μια παραγωγική και εξελικτική διαδικασία. Η ελεύθερη υπακοή σε αυτούς τους κανόνες ισχυροποιεί το κράτος στον μέγιστο βαθμό. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο τρόπος συγκρότησης του κανόνα (δηλαδή μέσα από το πεδίο δράσης του και των σχέσεων), είναι ανάλογος με τον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου. Το υποκείμενο δεν υπάρχει με το να διακηρύττει τα δικαιώματά του και τον εαυτό του, αλλά μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους και ως προς τη σχέση του με την εξουσία. Στην περίπτωση λοιπόν που το υποκείμενο κατασκευάζεται μέσα από τις σχέσεις, η εξουσία δεν λειτουργεί πάνω του με τρόπο κυριαρχικό. Αυτή η φυσική διαδικασία κατασκευής του υποκειμένου αλλά και των κανόνων, αποτελεί το καλύτερο εχέγγυο για την παραγωγή ενός θεσμικού πλαισίου· που όχι μόνο δεν αντιβαίνει προς τις ελευθερίες του πολίτη, αλλά ισχυροποιεί την ίδια τη δομική λειτουργία ως φυσική αναγκαιότητα.

Τα παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν το βασικό επιχείρημα του βιβλίου. Όσον αφορά τη δομή του: το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Τα δύο πρώτα είναι εστιασμένα στη φιλοσοφική πρόσληψη της δημοκρατίας από τον Σπινόζα. Αναδεικνύουν κυρίως ότι η ελευθερία της έκφρασης του πολίτη όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην κανονιστική λειτουργία του κράτους, αλλά αντίθετα ενισχύει τη δύναμη αυτού. Πρόκειται για δύο κεφάλαια με βαθμιαία εξέλιξη της συλλογιστικής και τα οποία με συνεκτικό τρόπο παρουσιάζουν το σπινοζικό μοντέλο της δημοκρατίας. Η σύνδεση της πολιτικής θεωρίας του Σπινόζα με τη γνωσιοθεωρία και οντολογία του πραγματοποιείται εξαιρετικά από τον συγγραφέα. Ο αναγνώστης πραγματικά κατανοεί τη φαινομενική αντίφαση και το πώς αυτή τελικά αίρεται, χάρη στο εύστοχο πέρασμα από την πολιτική θεωρία στη φύση του υποκειμένου. Όλες οι βασικές έννοιες της δύναμης, του δικαίου, του πλήθους και της εξουσίας διευκρινίζονται μέσα στο κείμενο· αναλύονται ενδελεχώς, ενόσω το κείμενο μένει πάντα κοντά στη σύνδεση με τη σπινοζική σκέψη. Είναι επίσης εξαιρετικός ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζεται πολύ αρμονικά η εναλλαγή ανάμεσα στον συγγραφέα και τον Σπινόζα. Ο Άρης Στυλιανού παίρνει θέση συνέχεια στο κείμενο καθιστώντας προσιτό τον Σπινόζα, χωρίς να τον παρερμηνεύει· και με την κατάλληλη επιλογή σπινοζικών επιχειρημάτων που στηρίζουν άψογα την ανάδειξη της θεωρίας του φιλοσόφου, αλλά και που προσφέρουν μια πλήρη εποπτική κατανόηση της σπινοζικής θέσης στον αναγνώστη. Ο συγγραφέας καταφέρνει να παρουσιάζει τις απόψεις του Σπινόζα και ταυτόχρονα να καθοδηγεί τον αναγνώστη διατηρώντας έντονο το ενδιαφέρον για τον προβληματισμό.

Το τρίτο κεφάλαιο στο βιβλίο παρουσιάζει τις ερμηνείες και τις απόψεις στοχαστών για την περί δημοκρατίας προβληματική. Πρόκειται για τη διαλεκτική της δημοκρατίας, στην οποία οι διάφοροι σπινοζικοί όροι γίνονται αφορμή για έναν σύγχρονο προβληματισμό. Πρωταγωνιστές είναι ο Μπαλιμπάρ, ο Νέγκρι, ο Μασερέ, ο Μαρξ, ο Φουκώ –οι οποίοι έχουν να διερευνήσουν το πώς συνδέεται η πολιτική του Σπινόζα με την οντολογία του. Σε αυτήν τη διαλεκτική η δύναμη των μαζών ή του πλήθους για τον Μπαλιμπάρ έχει

θετικό και αρνητικό πρόσημο, ενώ για τον Νέγκρι μόνο δημιουργικό περιεχόμενο. Οι μάζες είναι συγχρόνως φοβιστικές αλλά και φοβισμένες, η διαλεκτική του φόβου για παράδειγμα. Ένα άλλο ζήτημα μεταξύ των δύο στοχαστών είναι η έννοια της θεσμικής διαμεσολάβησης. Επίσης, ορισμένοι όροι όπως η πολιτοφροσύνη αλλά και η έννοια της πολιτικής βίας συνδέονται με την ηθική του κράτους. Η πολιτική της πολιτοφροσύνης είναι η πολιτική των προϋποθέσεων και των όρων της δυνατότητας ύπαρξης της ίδιας της πολιτικής. Στο κεφάλαιο αυτό σε γενικές γραμμές εγκαταλείπεται το κείμενο του Σπινόζα και αναδεικνύονται σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, μαζί με μια διαχείριση του προβλήματος με σύγχρονους όρους. Περισσότερο εδώ μοιάζει να είναι αφορμή ο Σπινόζα για να διερευνηθεί το πολίτευμα της δημοκρατίας.

Οι στοχαστές αυτοί παρουσιάζουν ορισμένες εξαιρετικά σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπου εντοπίζουν την αναλογία στην οποία το σπινοζικό μοντέλο δημοκρατίας βρίσκει δομικά σύγχρονη εφαρμογή. Η διατομικότητα και οι κανόνες αποτελούν τα δύο κορυφαία παραδείγματα. Επίσης η έννοια του πλήθους και της δύναμης, δύο αμφιλεγόμενων όρων, αποτελούν κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης. Πάντως, σημασία έχει ότι το βιβλίο περνάει σε μια ερμηνευτική η οποία παρουσιάζει διάφορες σύγχρονες τοποθετήσεις επί του προβλήματος. Ένα πιθανό μειονέκτημα που μπορεί να εντοπιστεί σε αυτό το κεφάλαιο είναι ότι διασπάται η συνοχή της προβληματικής. Ο αναγνώστης σε ορισμένα σημεία ίσως ξεχνά τον Σπινόζα και προσπαθεί να παρακολουθήσει απόψεις πολλών στοχαστών, που περισσότερο μοιάζουν με προβληματισμοί της σύγχρονης εποχής. Η σύνδεση με τον Σπινόζα εδώ μοιάζει ενίοτε να χάνεται, ενώ την ίδια στιγμή ο συγγραφέας περιορίζεται σε ρόλο αφηγητή, που ανασυγκροτεί ορθά αλλά δεν αφήνει να φανεί η δική του θέση. Μία αδυναμία στο τρίτο κεφάλαιο, για τον μη ειδικό αναγνώστη, είναι η μη επαρκής ανάλυση ορισμένων όρων, σε συνάρτηση με το κάπως απότομο πέρασμα που γίνεται ενώ βρισκόμαστε στην εξήγηση κάποιας συγκεκριμένης έννοιας. Αυτό έχει ως συνέπεια να μην μπορεί να συγκροτηθεί μια κεντρική ιδέα-άξονας, αφού για παράδειγμα τη στιγμή που προσπαθούμε να κατανοήσουμε την πολιτοφροσύνη, σταματά η ανάλυσή της καθώς εμφανίζεται ο λαϊκισμός του Λακλάου.

Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει νομίζω διαφορετικό ενδιαφέρον, αφού είναι έκκεντρο ως προς τον κύριο άξονα του βιβλίου, τον Σπινόζα και τη δημοκρατία. Γίνεται αναφορά σε ορισμένα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας σύμφωνα με ορισμένους μεγάλους φιλοσόφους και σε σύνδεση με τον Σπινόζα, όχι όμως στο επίπεδο της οντολογίας και της ανθρωπολογίας. Επιπλέον έχουμε στην κατάληξη του βιβλίου ορισμένες σκέψεις πάνω σε σύγχρονους προβληματισμούς στην προοπτική της δημοκρατίας, με κύριο άξονα μια συλλογιστική που επικεντρώνεται –ίσως κάπως μονομερώς– στην αριστερή ιδεολογία. Σε αρκετά σημεία το κείμενο χαρακτηρίζεται από μια έντονη θεωρητικοποίηση, όπως επίσης ότι σε πολλά σημεία έχει αφηγηματικό χαρακτήρα χωρίς να προχωρά σε οντολογικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις. Περισσότερο μοιάζει να δίνει βάρος στη χαρτογράφηση της πρόσληψης της πολιτικής από ορισμένους κορυφαίους διανοητές, χωρίς να φαίνεται αν αυτή συμβάλλει καθοριστικά στη σχέση οντολογίας και δημοκρατίας.

Το πολύ σημαντικό πάντως από το βιβλίο αυτό είναι, ότι χωρίς να χάνεται καθόλου η γοητεία της σπινοζικής μεταφυσικής, ο αναγνώστης ανακαλύπτει τον βαθιά πολιτικό Σπινόζα. Ακόμα καλύτερα αναδεικνύεται ότι ο δημοκρατικός θεσμός δεν είναι απλώς ένα πολίτευμα, αλλά μια βαθιά γνωσιακή οντολογική αναγκαιότητα της φύσης των πραγμάτων, που καθορίζει την ατομική αλλά και τη συλλογική υπόσταση. Γι' αυτό νομίζω ότι ένας μεγάλος ορθολογιστής μεταφυσικός φιλόσοφος όπως ο Σπινόζα είναι ο πλέον κατάλληλος να προσεγγίσει τις αρχές της δημοκρατίας· όχι ως μια λογική διακήρυξη, αλλά ως μια διαρκή παραγωγική διαδικασία των αρχών της ανθρώπινης φύσης ως προς τις προϋποθέσεις της αυτοσυνειδησίας του, αλλά και ως προς τον αυτοπροσδιορισμό του μέσα από τη σχέση του με τους άλλους. Η δημοκρατία, όπως ωραία αναδεικνύεται στο βιβλίο, είναι συνυφασμένη με το αξιακό στοιχείο επειδή φέρνει το υποκείμενο αντιμέτωπο με τις ευθύνες του. Δηλαδή αποκαλύπτει τις εσωτερικές διαδικασίες, που αποτελούν την αιτία των νοηματοδοτήσεων ως προς τις φαντασιακές λειτουργίες και την αλήθεια. Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθούν δύο πολύ εύστοχες απόψεις του Ζακ Ρανσιέρ από τα επιλεγόμενα του βιβλίου του Στυλιανού (σ. 187)· ότι το θεμέλιο της δημοκρατίας «είναι η θεμελίωση της δυνατότητας διακυβέρνησης στην απουσία θεμελίου» και ότι δημοκρατία είναι «αυτό το αδιακυβέρνητο στοιχείο, πάνω στο οποίο κάθε διακυβέρνηση πρέπει οριστικά να δει ότι θεμελιώνεται».

Δημοσιεύθηκε: 25.9.2017

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Λαπαρίδης, Κωνσταντίνος: (Βιβλιοκρισία του:) Άρης Στυλιανού: *Ο Σπινόζα και η Δημοκρατία* (Αθήνα: Πόλις 2016). *Κριτικά* 2017-05, <<http://www.philosophica.gr/critica/2017-05.html>>.